

ságától vagy kicsinységétől függ, hanem attól a lelkeségtől és hűségtől, amelynek birtokában az igazságot megélik s az érte meghozandó áldozatot vállalják.

Enyedi olyan korban élt, amikor az elfogult és türelmetlen hatalom szemében a humánumnak s az ezen felépülő értékrendnek nem volt tekintélye, de értéke sem. S ő felvállalta ezt az értékrendet, életét sem kímélve, mert szerette vallását, egyházát, népét és hazáját. Ez ma is időszerű üzenete számunkra, s ha konferenciáinknak sikerül ezt a meggyőződést tudatosítani bennünk, úgy méltó emléket fog állítani Enyedi Györgynek.

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

ENYEDI GYÖRGY ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Bevezetésként szeretném megrajzolni, nagy vonalakban bár, annak a századnak eszmetörténeti hátterét, amelynek második felében élt és alkotott Enyedi György. Korai halálának időpontja egyben az újkori történet egyik jelentős századának a végét is jelentette.

A 16. századot két nagy irányzat uralja s határozza meg: a humanizmus és a reformáció. A kettő olyan szoros kapcsolatban állott egymással, hogy nem helyes egyiket a másik nélkül tárgyalni. A humanizmus elterjedésének feltételei adottak voltak nemcsak Nyugat-Európában, de Közép- és Kelet-Európában is. A tanulni vágyó ifjúság e tájról nagy számban kereste fel az olasz, francia és német egyetemeket. Közismert, hogy milyen gyorsan meghódította a humanizmus Európának ezt a részét, noha megmaradt a felsőbb társadalmi rétegek ügyének.

A reformáció saját gyökereiből ered, jóllehet a humanizmus előkészítő és segítő szolgálatot végzett érdekében. A reformáció ott és ahol a közéletet meghódította, egykori útítársát, a humanizmust egyre inkább megkérdőjelezte. De ez kezdetben még nem volt türelmetlen. A reformáció első szakaszában a kettő kéz a kézben haladt és dolgozott. El lehet mondani, hogy a reformáció gyors sikerei ennek a gyümölcsöző együttműködésnek is köszönhetőek. A felekezetekre különülés a humanisták számára később sokkal terhesebb kihívást jelentett, mint korábban a reformáció. Az államhatalommal szövetkezett konfesszionális pusztító háborúkban, a béke idején pedig tömeges üldözésekben nyilatkozott meg.

A 16. századnak van géniusza: a Biblia. A bibliafordítások és kiadások kommentárjaikkal, kritikájukkal, dogmatikai érdekeltségeikkel együtt gyümölcsözően hatnak. Elindítanak egy klasszikus értelemben vett tudományosságot. A Biblia a szellemi tekintély új forrása. Tömegek lesznek boldogabbak azzal, hogy olvassák, aminek következtében az erkölcsiség is emelkedik. A Biblia a tudományos, társadalmi és erkölcsi haladás ösvényeit tárja fel. Természetesen együtt jár ezzel a szektás különlegességek érvényesülése is.

A reformáció kora kedvezett a történelmi kritizmusnak, mely a régi görög–latin klasszikus világot is újra közel hozza az emberhez. Megteremti az elmélet és gyakorlat között azt a kapcsolatot, amely mindazt, ami jó és szép, a mindennapi élet területén igyekszik érvényesíteni. A reformációban kibontakozó szabad szellem létrehozta az individualizmust, transzcendentalizmust és a szubjektívizmust. És mindezek feltételeként a lelkiismereti szabadságot.

A kép nem volna teljes, ha nem emlitenénk meg a témánkhoz legközelebb álló harmadik mozgalmat, amelyet a történetírás csak az utóbbi néhány évtizedekben kezdett tanulmányozni. Ez a radikális reformáció, amely szemben állt nemcsak a katolicizmussal, de a reformáció Luther, Zwingli és Kálvin klasszikusnak nevezett irányzataival is. Ezeket a világi hatalomhoz kötött reformációnak is nevezhetjük. A radikális reformáció legtöbb irányzata ezzel szemben a vallási szabadság gondolatát képviselte. A reformáció az egyház megreformálását tűzte ki céljaként, a radikális reformáció az eredeti keresztény egyház restitúcióját akarta megvalósítani.

Enyedi György a 16. század gyermeke volt.

Gondolkodásában, hitében, s a mindkettőből lecsapódó teológiájában ezek az erővonalak jól megismerhetők, mint szellemi vérkeringésének tápláló forrásai.

Családjáról, születése helyéről, neveletéséről és alsóbb iskoláiról nem maradt fenn egykorú feljegyzés, ezért későbbi feltételezésekre vagyunk utalva. Uzoni Fosztó István – Kénosi Tózsér János kéziratossal Egyháztörténete szerint 1555-ben született Enyeden, minden valószínűség szerint a kisnemesi Mészáros családból. Az Enyedi nevet a város elhagyása után vehette fel a kor szokását követve. Feltételezhetjük, hogy még fiatal korában találkozott a Trinitárius-Antitrinitárius vitákkal, amelyek Enyedet is érinthették, mivel közel feküdt mind Kolozsvárhoz, mind Gyulafehérvárhoz. Ezt alátámasztja Szilvási János ellen írt vitairata, amelyben említi, hogy először Károlyi György enyedi református prédikátortól hallotta, a Szentháromság titkát ésszel nem lehet fel-fogni, hanem egyszerűen hinni kell.

Egy másik feltételezés szerint a későbbi püspök, Hunyadi Demeter, aki a 60-as évek második felében Enyeden tanított, s bizonyos, hogy 1568-ban elfogadta Dávid Ferenc és Blandrata György nézeteit, nagy hatással volt az iskolájában tanuló Enyedire. És bár ez az adat eléggé bizonytalan alappal bír, ti. hogy Enyedi mondta valakinek, ő látta Hunyadi Demeter iskoláját Enyeden, a mai történelmi kutatás Enyedit Hunyadi Demeter tanítványaként említi.

A későbbi adatok alapján természetesen nehéz visszakövetkeztetni Enyedi születési helyére és idejére, amit Uzoni is észrevételezett, amikor kutatásait ezzel a megjegyzéssel fejezi be: *Boni viri origo non multum est inquirenda* (Nem fontos a nagy emberek eredetét kutatni).

Külföldi tanulmányútjaival kapcsolatban is sokáig bizonytalanság uralkodott. Uzoni csak annyit említi, hogy 1571-ben 16 éves ifjúként indult külföldi tanulmányútjára, és 1574-ben tért haza, amikor Bécsben elkészítette Boccaccio fordítását. Hogy hol, mit és mennyit tanult, azt maga Enyedi írta meg a már említett vitairatában. Eszerint három és fél évig utazott külső országokban, Genfben másfél évet töltött, ugyanannyit vagy valamivel többet Páduában, a

többi időt Német-, Francia- és Olaszország jelesebb városaiban és helyein töltötte el. Amit még ez irathól megtudunk, hogy a kolozsvári városi tanácstól kapott 60 forintot költségeinek fedezésére. Az összeg egy részét könyvek vásárlására fordította, a többi költségeiről elszámolt a tanácsnak. Uzoni szerint hazatérte után 14 évig volt lektor és 11 évig rektor, mivel ezt a tisztségét püspökké választása után is megtartotta.

Jakab Elek Enyediről írt tanulmányában a fent említett adatokat elfogadja. 1574-es hazatérése mellett bizonyítékként Paleologushoz írt dicsőítő versét említi, midőn ez a Mennyei Jelenésekről készített magyarázatát befejezte. Gál Kelemen is átveszi az addigi adatokat. Életrajzi vonatkozásban a Szilvásival folytatott vitában említettek veszi alapul. Szerinte, mint lektor, Enyedi a dialektikát és a logikát tanította, rektorként pedig a hittant is.

Nagyjából ezek az adatok voltak érvényesek, amíg Zoványi Jenő nem tisztázta új források alapján azokat. Tanulmányában megállapította, hogy Uzoni adatai, amelyeket később mások is átvettek, tévesek. A genfi egyetem anyakönyvei alapján tisztázza, hogy Enyedi 1584-1589 között iratkozott be, jóval később tehát, mint ahogy Uzoni említi. Nem 1574-ben jött haza, hanem tíz évre rá utazott ki. A későbbi kutatás Zoványi nyomán halad, bizonyos eltérésekkel.

A lektori működésével kapcsolatban is eltérnek a vélemények. Zoványi ezt 1577-1583 közé teszi. Hazatéréssel kapcsolatban azt állítja, hogy 1587 nyárára már itthon kellett lennie, mivel ez év őszén kinevezték az iskola rektorának. A Szilvásival folytatott vitájára hivatkozik, amelyben Enyedi megemlíti, hogy az tanítványa volt. Márpedig Szilvási 1587. augusztus 30-án Heidelbergben tartózkodott, s ezért csak azt megelőzően lehetett Enyedi tanítványa, midőn lektorként működött a kolozsvári főiskolában. Ez pedig külföldi útja előtti időre eshetett.

Lektori működésének idején a kolozsvári főiskolában a radikális reformáció jeles képviselői tanítottak: Sommer, Paleologus, Franchen, Bogáti. Az iskolának ez a radikális jellege tanárai révén később is megmaradt. Érdekes, hogy semmilyen írásos adat nem maradt fenn, ami említené Enyedi iskolai tevékenységét, a fenti utalásokat kivéve. Mint lektor Grammatikát és Retorikát taníthatott, és az iskola színvonalának fenntartása érdekében a humán tárgyakban képezte magát. Ez indokolja külföldre küldését is, amit még sürgetőbbé tesz, hogy 1581-ben a Báthoriak behozták Kolozsvárra a jezsuitákat, akik megalapították iskolájukat, s így versengés támadt a két iskola között. Ezért kapott a városi tanácstól anyagi támogatást külföldi tanulmányútjára.

Először Genfben megy, ahol a protestáns teológia és exegézis újabb eredményeit tanulmányozza. Itt írja meg *Annotationes in Novum Testamentum* című munkáját. A címlapon 1584. június 24-e áll a befejezés időpontjaként. Innen Páduába utazik, ahol több mint egy évet marad. Itt filozófiát és logikát tanul. Az olaszországi humanizmus az ott tanuló diákokon keresztül hatással volt az erdélyiek gondolkodására. Az olasz humanisták attól függetlenül, hogy melyik iskolához tartoztak, a pogány bölcselek véleményét kutatták. Mint filozófusok a véges értelemre hagyatkozva teremtették meg rendszerüket, a kinyilatkoztatott igazságokat mellőzve. Mint keresztények azonban fenntartás nélkül elfogadták a kinyilatkoztatott igazságokat, amit a Biblia és az egyház ta-

nít, azon az alapon, hogy az isteni kijelentés meghalad minden emberi okoskodást. Erdélyben viszont az evangéliumi racionalizmus alapján álló unitáriusok nem ismerték az egyházi tekintélyt és vitathatatlan hitcikkelyeket. Így itt a kettős igazság formulája felbomlott és vált ellentmondásossá, feszültséget okozva.

Enyedi Olaszország után Francia- és Németországot kereste fel a korabeli erdélyi peregrinusokhoz hasonlóan, hogy országokat és neves embereket ismerjen meg. 1587 első felében érkezett haza könyvekkel megrakodottan, s még ez év őszén az unitárius főiskola rektorává választották.

Híresek voltak filozófiai és teológiai előadásai, s gondja volt arra, hogy megfelelő tankönyvekkel lássa el növendékeit. Ő maga is írt iskolai célú teológiai kézikönyveket, mint amilyenek a *Tractatus theologicus* és *Symboli Apostolici fons et origo* voltak. Sajnos csak címeiket ismerjük, a könyvek nem maradtak fenn. Enyedi előadásait jellemezve, Szilvási azt írja Heidelbergből a már említett levelében Szent-Margittai János rektornak, hogy „szeretné, ha az ottani tanárok hallgathatnák Enyedi előadásait.”

Tevékenységének eredményeként ez az időszak a kolozsvári unitárius főiskola virágkora volt ezekben az években. amikor négy professzor is tanított a kollégiumban.

1592-ben döntő fordulat áll be életében. Hunyadi Demeter váratlan halálával (1592. július 6.) megüresedett a püspöki szék. Hunyadi temetésén a gyászbeszédet Enyedi tartotta. Az 1592. július 21-30. között üléselő Zsinat Enyedi Györgyöt választotta meg püspöknek. Első ténykedése, amely jó taktikai érzékét bizonyítja, a kolozsvári első papi tisztség betöltése volt. Johannis Erasmus megválasztásával nemcsak egy korábbi (1568-as) megállapodást érvényesített újra, hanem sikerült elismertetnie püspöki tekintélyét a szász közösséggel is. De a későbbiekben is ügyes politikusnak bizonyult az egyház bel- és külügyeit tekintve.

Az összhangra, belső békére és egységre irányuló tevékenysége más területeken is megmutatkozott. Minden évben tartott zsinatot Kolozsváron és Tordán, de teológiai nézetei miatt egyetlen lelkészt sem idézett a zsinat elé, vagy hozatott ítéletet ellene, amint az elődjénél többször is megtörtént. A török hódoltság alatti területeken élő papok, akik Hunyadi Demeter alatt menekültek el, szintén elismerték püspöki jogait, s közülük többen is visszatértek. Türelme csak a lelkiismereti szabadság tiszteletéig terjedt, mert annál szigorúbban ítélte meg azokat a papokat, akiket erkölcsi vétségük miatt marasztaltak el.

A lengyel unitáriusokkal való kapcsolatról a legfontosabb adat Enyedi és Socinus levélváltása a Jézus nem imádása kérdésében. Enyedi megpróbálta a korábbi ellentmondásokat elsimítani. Nem akart kompromisszumot kötni, inkább azt kereste, hogy mi az, ami összeköti az erdélyi unitarizmust a lengyelországgal, de úgy, hogy ne adja fel hitének hagyományait.

Toleráns egyházpolitikát folytatott a többi egyházakkal való kapcsolatában. A jezsuiták ellen nem katolicizmusuk miatt küzdött, hanem azért, mert nem tolerálták a többi vallást és a Habsburg-ház politikai érdekeit szolgálták, amely veszélyt jelentett Erdély függetlenségére nézve. Nehéz idők következtek

Erdélyre Báthori Zsigmond trónrajutásával, aki egészen fiatalon a jezsuiták hatása alá került. A súlyos politikai helyzet különösen az unitáriusokat sújtotta, akik a támadások célpontjai voltak, de nem kímélte a többi protestáns egyházakat sem. A közös veszély egyesítette a régi ellenfeleket, s összefogásuk eredményeként a medgyesi országgyűlés 1588-ban kiűzte a jezsuitákat Erdélyből.

Enyedi mint püspök egyben a kolozsvári magyar eklézsiának papja is volt. A 16. század végén Erdély legnagyobb szónoka volt. Rövid papsága alatt háromszáznál több beszédet írt. Ezek közül eddig egy jelent meg nyomtatásban, a Hunyadi Demeter püspök felett tartott halotti orációja. A többi tanítványai írták le, papok, mesterek, értelmesebb főurak számára. Toroczka Máté így méltatja érdemeit: „Senki sem volt nálánál prédikálásban kedvesebb, a tanításban rövidebb és alaposabb, az írásban könnyebb, a nehézségek elhárításában szerencsésebb, a tévedések megcáfolásában biztosabb. Ezt bőven bizonyítják írott egyházi beszédei.”

Beszédei többnyire erkölcsi és társadalmi irányúak. Ezek közt sokszor napi eseményeket választott tárgyként s hatásosan beszélt róluk. Híres beszédei: a hithagyás és képimádás ellen, az ünnepnapok megrontói, az ország törvényeinek meg nem tartói, a hiú dicsvágy, a templomba nem járás, mások megítélői, a tettetés és emberi hagyományok ellen.

Egyik beszéde erőteljesen bírálta a város igazgatását, azért, mert a tanács eltörölte a régi törvényt, hogy a városkapuk az ünnepeken egész nap, hétköznap pedig napfelkelteig zárva legyenek, hogy az istentiszteleteket csendben tarthassák meg. „Valami jó rendtartást isteni tiszteletre, vagy jámbor életre szabtak-e a bírák, vagy a tanács? – kérdi Enyedi. Sőt, ami jó volt, azt is felbontották. Most végig nyitva van a város kapuja, vasárnap lovagolnak ki szőlőkbe, mezőkbe, szénafüvekbe, buzákba!”

Szigorúan megróta a hitváltoztatást, különösen amikor a főurak világi haszonért tértek át az unitárius vallásról. „Nem sokat találtak, aki az emberek tisztességéért az Isten dicsőségét hátra ne hagyná – állapítja meg keserűen. Sőt lelkiismeretük ellen tusakodnak. Már odajutottunk, hogy számunk kevés voltát kezdik ellenünk vetni, ámbár enélkül négyszer lennénk többen, mint ma vagyunk... Ne vesse hát nekünk senki szemünkre... a mi gyülekezetünk kicsiny voltát. Gyakran a kisebb számnál van az igazság.”

Enyedi egyházának papja, hazájának prófétája volt, aki előre megjósolta annak nemsokára bekövetkezett veszedelmét, aki azok lelki és világi javait azaz az aggódo szeretettel munkálta, amelyről azt mondja az írás, hogy megemészteti azt, aki a közért, Isten szolgálatában így él. Uzoni így jellemzi őt: „gyenge, beteges lévén, a sok munka megrongálta, mert még betegen is teljesítette sokféle kötelességeit.”

Ha meg akarjuk vonni Enyedi egyházának főpapaként végzett tevékenységének mérlegét, azt mondhatjuk, hogy Dávid Ferenc lefektette annak teológiai alapjait a radikális reformáció irányvonalán, Enyedi pedig ezen alapkövetkezetes továbbfejlesztésével megvetette annak intézményes keretét.

Enyedi hírnevét azonban mint korának kiemelkedő teológusa szerezte, máig is legismertebb műve: „Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet” Claudiopoli, 1598.

A mű a kiadás éve és helye nélkül jelent meg röviddel a szerző halála után. Valószínűleg 1598 augusztusa után, amikor Báthori Zsigmondot másodszor is fejedelemmé választották. 1599-ben Báthori Zsigmond nyilvánosan elégettette.

Magyar kiadása 1619-ben Toroczkai Máté fordításában jelent meg Bethlen Istvánnak, Bethlen Gábor fejedelem testvérének támogatásával.

Toroczkai Máténak már az első kiadás előkészítésében fontos szerepe volt, Enyedit ugyanis korai halála megakadályozta munkája befejezésében. Ezt maga Toroczkai írja le a műhöz írott ajánlásában: „Műve ugyan bevégezetlen, mert amidőn elvégezvén az Újszövetség azon helyeinek magyarázatait, melyekre a szentháromság tanát alapítani szokták, s midőn az Ószövetségben is már annyira előrehaladott, hogy csak a próféták voltak hátra, munka közben mint a hiv és vigyázó szolga, Istentől boldog létre hivatott el, s mielőtt pályafutását elvégezte, már elvette annak díját”.

A prófétákhoz fűzött kommentárt Toroczkai Enyedi prédikációi alapján egészítette ki. Az *Explicationes* harmadik kiadása Groningenben (Hollandia) jelent meg, 1670-ben. A könyv ez esetben sem tartalmazza a kiadás helyét és idejét. Későbbi adatok alapján tudjuk megállapítani azokat.

Bod Péter is megemlíti Enyedi munkáját: „Írt volt Enyedi György egy könyvet, melyet halála után adtak ki jóakarói, ezt Basilius István munkájából szedegette, bővítette volt ki.” Erre nézve azonban nincs semmi bizonyítékunk. Egyszerűen Basilius munkájának a léte sem bizonyítható. Ez csupán Kénosi Tózsér János XVIII. századi másolatában van meg. Bod Péter is erre alapozza közlését.

Éppen úgy nem helytálló Borbély István megállapítása sem, hogy Enyedi Pauli Gergelynek 1572-ben lengyel nyelven megjelent munkáját dolgozta volna át. Borbély teológiájukban közös vonásokat lát, miszerint mindketten azt a nézetet képviselik, hogy Jézus nem lényege, hanem minősége szerint Isten. Ebben a kérdésben Zoványi véleménye, hogy Enyedit befolyásolta Dávid Ferenc sorsa, s ezért a protestáns nyomás miatt engedményeket tett. Pauli teológiájával való közössége és művének feldolgozása elfogadhatatlan.

Az *Explicationes*-en érződik a szerző humanista képzettsége. Enyedi gyakran hangsúlyozza, hogy a szentháromság tana az írások eredeti nyelvének a nem ismerete miatti félremagyarázásból származik. Egyes helyek magyarázatánál meg éppen humanista és nem teológiai munkákat használ fel, hogy érveit bizonyítsa. Felhasználta a judaista exegézis eredményeit is, ezért érte a szombatosság vádja. Egyes vitás kérdéseket gondosan elkerül. Így a János evangélium prológusának magyarázatában elhallgatja, hogy a nonadorandistáknak ebben a kérdésben új megközelítési módjuk van, amelyekben bírálják Socinus nézeteit. Úgy tűnik, mintha Enyedi kerülné a nem imádás kérdését is.

Az *Explicationes* hangneme türelmes és tárgyilagos, a polémikus szenvedélyesség távol áll tőle. Alapvető módszere egymással szembeállítani az ellentétes magyarázatokat. Törekvésének lényege, hogy a szentháromság dogmája nem bizonyítható a Szentírásból.

A könyv megjelenése nagy vitát váltott ki már abban a korban, később a vitairódalom még inkább növekedett. Az unitárius egyházban folyamatosan használták a 17. és 18. századokban.

Enyedi nem alapított családot, egész életét egyházának szentelte. Korai halála, melyet bélköszvény okozott, 1597. november 24-én következett be, 42 éves korában.

Kolozsváron temették el, sírhelye ma már ismeretlen. Egyháza két emléket állított. Az elsőnek felirata:

„A tudomány példányképe, szent erkölcsök szabályozója és Isten ígéjének legnagyobb magyarozója Enyedi György fekszik e kő alatt, Kolozsvár város első papja, egyházának (vallásának) feje. A föld és tenger és a mélységes ígék e jeles tanítója, az egy Istennek volt tisztelője. E városban gymnáziumnak és Krisztus nyájának kegyes és boldog vezetője két évkörön át. Az idő ezeröttszáz és kilencvenhetedik évi futását töltötte be, s miután negyvenkettedik életévének gyászos novembere felderült, csöndes halállal mult ki. Híred, neved él és mindig élni fog, míg e föld áll és sarkai forgatják az eget.”

Mai konferenciánk halálának négyszázéves évfordulóján a bizonyosság amellet, hogy Enyedi György szelleme, lelkiisége, hite és egyháza iránti áldozatos ragaszkodása töretlenül él és hat mai unitárius hitünkben és egyházi életünkben.

POSSÁR ANNA-MÁRIA

ÚJABB ADATOK HUNYADI DEMETER ÉLETTÖRTÉNETÉHEZ

I. BEVEZETÉS

Hunyadi Demeter közvetlenül Dávid Ferenc után lett a születőben lévő unitárius egyház második püspöke. Dávid Ferenchez való viszonya, részvétele az 1579-es perben, kinevezésének körülményei szinte már életében lehetlenné tették tevékenységének elfogulatlan megítélését. Püspökként folytatott harcai pedig csak további heves indulatok forrásaivá váltak.

Előadásomban a vitát eldönteni nem kívánom, céloom csupán az volt, hogy a püspök élettörténetének a lehetőségekhez képest legpontosabb feltárását végezzem el. Munkám ezért részben összegzi a szakirodalom elsórt publikációiban róla található adatokat, részben pedig új vagy eddig figyelembe nem vett adatokra támaszkodik. Az új vagy eddig kellően figyelembe nem vett dokumentumok közé sorolhatjuk azokat a leveleket és beszámolókat, amelyeket az Erdélyben tevékenykedő jezsuiták készítettek, értékelve a körülöttük zajló eseményeket, életüket befolyásoló személyeket; az ismeretlennek tekinthető forrásanyag pedig az a Gyalai Sámuel prédikációs könyve cím alatt őrzött iratgyűjtemény, amely a kolozsvári egyetemi könyvtárban található, s amelyről mikrofilmet őriznek az Akadémiai Könyvtárban.¹